

Artykuły, Rozprawy

Статьи, Доклады

Вадзім А. Салееў

НІА РБ Мінск

Беларуская культура: уплывы XVIII і XIX стагоддзяў і фарміраванне самабытнасці

Kultura Białoruska: XVIII i XIX stulecia a kształtowanie tożsamości

Пачатак XVIII стагоддзя на Беларусі як бы замацаваў тэндэнцыі, якія са ўсей наяўнасцю праявілі сябе ў папярэднім стагоддзі.

Вяршыня развіцця беларускай мастацкай культуры, звязаная перш за ўсе з эпохай Рэнесанса адышла ў гісторыю. З узмацненнем сацыяльнага, рэлігійнага і нацыянальнага прыгнету пры адсутнасці рэальнай дзяржаўнасці, магчымасці для выразу духоўных патэнцый этнасу (і перш за ўсе – мастацкіх) істотна змяншаюцца.

Такім чынам пасля першай паловы ХУП ст. можна адзначыць пэўны заняпад у працэсы развіцця беларускай нацыянальнай культуры.

Зразумела, што гэты заняпад быў абумоўлены і спыненнем дзейнасці беларускай мовы; адыходам ад яе вышэйшых, элітных слаеў. Між тым, як паказвае гісторыя, менавіта ў XVIII ст. у Еўропе (Францыя, Германія) пачынае паступова афармляцца нацыянальна-этнічнае бачанне свету, паскоранымі тэмпамі пачынае фарміравацца нацыянальная культура.

Дарэчы, нават лацінская мова, якая шмат стагоддзяў у сярэднявечнай Еўропе выконвала ролю галоўнай мовы навукі, пачынае ў XVIII – пачатку XIX стагоддзяў саступаць у гэтай якасці; паступова навуковыя даследванні з'яўляюцца на нацыянальных мовах, што між іншым, садзейнічала ўключэнню навукі ў Новы час у арэал культуры (прынцыпова новая з'ява).

Але вернемся да рэалій беларускага жыцця XVIII і XIX ст. ст. і на іх фоне да праблемы фарміравання культуры на беларускай зямлі.

У XVIII ст. выразна азначыўся дыхатамічны „ход” будавання культуры. Для вышэйшых, шляхецкіх колаў беларускага грамадства парадыгма будавання культуры была накіравана на еўрапейскую мадэль, тым больш, што яшчэ ў папярэдніх стагоддзях намаганнямі беларускіх магнатаў (Л. Сапега, Радзівілы і інш.) на Беларусі была шырока расчынена брама для дойлідства (успомнім, што Радзівіл Сіротка запрасіў знакамітага італьянскага дойліда Бернардоні ў Нясвіж яшчэ напрыканцы ХУ 1 стагоддзя). У XVIII ст., калі ў мастацкай культуры на Беларусі (на яе вышэйшым паверсе) пачалі панаваць класіцызм і барока, беларускія майстры паступова пачалі уносіць рысы нацыянальнага ў гэтыя агульнаеўрапейскія шырокавядомыя стылі.

Гэта асабліва бачна на барочных збудаваннях – палаце Сапегаў у Ружанах, Храптовіча – у Шчорсах, Фарным касцэле і палацы Радзівілаў у Нясвіжы, Мікалаеўскай царквы ў Магілеве, Мікалаеўскай царквы ў Магілеве, Фарным касцэле ў Гародне, саборы Пятра і Паўла ў Віцебску.

Аднак не кожны агульнаеўрапейскі стыль мог арганічна „упісацца” у канву нацыянальнага успрымання. Скажам, класіцызм, які цесна звязаны з дзяржаўнай формай феадалізма ў ягоным абсалюцісцкім выразе, да таго ж пабудаваны на рацыянальнай мадэлі, заўсёды заставаўся для беларускага нацыянальнага ўспрыяцця нейкім адчужаным. Хаця экспрэсіўнасць і пафаснасць і барока, часам, не успрымалася беларускай ментальнасцю цалкам арганічна.

Такім чынам можна падсумаваць, што прафесійнае мастацтва, як і прафесійная навуковая дзейнасць усе больш у XVIII ст. аддаляюцца ад асноўнай масы беларускага этнасу, хаця падсвядомасць па глыбіні каранёў, звязаная з паходжаннем і архетыпічнай ментальнасцю значнай большасці дзеячоў культуры на Беларусі (маецца на ўвазе ізноў прыналежнасць да „вышэйшых колаў”, шляхецтва) так ці інакш адбіваецца на культуратворчым працэсе.

Але духоўныя, і перш за ўсе мастацкія патэнцыі беларускага этнаса не згінулі зусім, не страціліся, не зрабіліся толькі здабыткам гісторыі.

Сваеасаблівае гістарычнае развіцця беларускага этнаса абумовіла тое, што народнае эстэтычнае успрыяцце (звязанае з глыбінямі нацыянальнай ментальнасці) і народная мастацкая творчасць (дзеясны выраз гэтага успрыяцця) робяцца рэальнай складанай часткай нацыянальнай мастацкай культуры.

Розныя віды прыкладнага мастацтва, аўтэнтычны фальклор, дзе асабліва выдзяляліся чарадзейна-фантастычная казка, высокі узровень матэрыяльна-мастацкай культуры беларусаў (перш за ўсе вырабаў ткацтва, разьбы па дрэву і металу, разнабаковай арнаментыкі, драўлянай скульптуры) значна пашыралі

поле мастацкай культуры, поле бытавання мастацкай каштоўнасці і неслі ў сабе субстрат нязгаснай культурнай своеасаблівасці.

Тут мы сустракаемся з унікальным культурна-эстэтычным феноменам. Народнае мастацтва і фальклор (асабліва казка, загадка, лірычная песня), з'яўляючыся формай праяўлення і самавыразу творчасці ў самым існасным і дакладным сэнсе паняцця сутнасна пашыраюць сферу мастацкай культуры і не толькі абагачаюць прафесійнае мастацтва (што з'яўляецца асноўнай заканамернасцю быцця кожнай нацыянальнай мастацкай культуры), а ў спецыфічных умовах Беларусі часам і замяшчала ягоныя неразвітыя формы.

Гэта яркая бачна на такім прыкладзе як развіццё тэатральнага мастацтва, асабліва такой яго плыні, якой з'яўляўся так званы школьны тэатр у XVIII ст. А як вядома, стваральнікамі школьнага тэатру на Беларусі былі езуіты, якія разглядалі самое існаванне школьнага тэатра як інструмент да прыабышчэння моладзі тубыльцаў да каталіцкай веры. Школьны тэатр ставіў у якасці галоўнай мэты дыдактычныя і выхаваўчыя задачы. Дзейнічаў ён, як вядома, на лацінскай мове. Але „зваротная сувязь” з гледачамі з'явілася толькі тады, калі сюжэтныя лініі спектакляў сталі „разбаўляцца” інтэрмедыямі і інтэрлюдыямі на мясцовых (польскай і беларускай) мовах. Гэтыя беларускія „урэзкі” рабілі відовішча адметнай падзеяй нацыянальнага тэатральнага мастацтва. Трэба адзначыць, што напрыканцы XVIII ст. у Беларусі мелася больш 20 школьных тэатраў.

Калі разглядаць тагачасную тэатральную прастору, то нельга не заўважыць і пэўную трансфармацыю знакамітай беларускай батлейкі.

Батлейка — сваеасаблівая сістэма тэатра, дзе побач з лялькамі дзейнічаюць і акцеры, вядзе сваю гісторыю з ХVI ст. У пэўным сэнсе, яе з'яўленне можа лічыцца як уплыў Захаду. Але калі у час узнікнення ў батлейцы дамінавалі біблейскія, кананічныя сюжэты, то ў XVIII ст. — сюжэты мясцовага жыцця, насычаныя беларускім фальклорам; батлейка, такім чынам, усе больш рабілася магутнай з'явай тэатральнай культуры і нацыянальнай культуры наогул.

На фоне існавання школьнага тэатра і батлейкі зусім зразумела стварэнне свецкага тэатра. Адно з лепшых мадэляў свецкага тэатра, у выглядзе магнацкага прадэманстравала ў 40-х гадах XVIII ст. Уршуля Францішка Радзівіл, выдатны дзеяч культуры Беларусі XVIII стагоддзя. Дастаткова адзначыць, што першая камедыя Уршулі Фр. Радзівіл „Дасціпнае каханне” пастаўленая ў 1746 годзе (у Расіі першая тэатральная пастаноўка датуецца 1749 г., у Польшчы — 1765 г.).

Тэатр Уршулі Фр. Радзівіл быў вельмі цікавым сінтэзам аматарства і паўпрафесіяналізма.

Негледзячы на тое, што большасць яе драматургічных твораў прадстаўлялі сабой літаратурныя рэмінісцэнсцыі (асабліва па творах Мальера і Вальтэра), у яе есць і самастойныя творы.

Да таго ж, драматургеса выступала і ў якасці рэжысера, як бы прадчуваючы эпоху, калі менавіта рэжысер зробіцца галоўным стваральнікам на тэатры.

На прыкладзе творчасці У. Ф. Радзівіл бачна, якія ўплывы і ўзаемадачыненні паміж „вышэйшай” культурай (элітнай, маючай інтэнцыю на прафесіянальную еўрапейскую мадэль) і культурай мясцовай, беларускай паўставалі ў другой палове XVIII стагоддзя. Напрамак, прафесійнага мастацтва (як вышэйшага зрэзу культуры) ішоў з Захаду.

Нават галоўнымі мовамі, які неслі высокія мастацкакоўскія каштоўнасці, выступалі французская (якая дамінавала ў XVIII ст. у арыстакратычным еўрапейскім свеце) і польская.

Калі дадаць, што ў Нясвіжы ў 40-х–50-х гадах XVIII ст. існавалі яшчэ і балет і музычная капэла (у якой у розныя гады XVIII ст. працавалі вядомыя італьянскія балетмайстары Пуціні і Дзюпрэ, чэскі кампазітар і арганіст Ян Дусік, шэраг знакамітых італьянскіх дырыжораў і спевакоў), то карціна заходняга „уплыву” робіцца зусім яснай.

Аднак, з другога боку, акцерамі нясвіжскіх труп былі беларусы, дзеці мясцовых сялян, якія будучы ад прыроды здольнымі, паступова прафесіяналізаваліся і неслі ў сваёй творчасці сапраўдныя мастацкія каштоўнасці, і – далучалі беларускую грамадскую свядомасць да ўзораў еўрапейскай культуры вышэйшага ўзроўню.

Але нельга не бачыць, што часцяком, узаемаадносіны еўрапейскай і беларускай нацыянальнай культур былі залішаны той неабходнай роўнасці, якая забяспечвае арганіку засваення духоўных каштоўнасцяў.

Па большай частцы (што зразумела), еўрапейская культура на Беларусі з’яўлялася праз польскі трансфер і ў гэтым, што абумоўлена часам і сацыяльна-палітычным становішчам у межах тагачаснай Рэчы Паспалітай, так ці інакш праяўляўся элемент прымусу.

Сітуацыя істотна змянялася ў першай палове XIX стагоддзя.

Асветніцкая філасофія і эстэтыка канца XVIII – пачатку XIX ст. ст. падсумавалі вынікі духоўнага і мастацкага развіцця Беларусі. Назапашаны вопыт па абагульненню урокаў класіцызма і барока, набліжэнне гэтага вопыта да айчынных (беларускіх) мастацкіх традыцый прывяла да адраджэння беларускай мастацкай культуры. Гэтае адраджэнне звязана перш за ўсё са станаўленнем новай беларускай літаратуры і беларускага тэатральнага мастацтва.

Лягчэй за ўсе (як і робяць гісторыкі айчыннай культуры) назваць імя родапачынальніка новай беларускай літаратуры і ізноў з`явіўшагася на паўпрафесіянальнай глебе беларускага нацыянальнага тэатра.

Зразумела, што ім з`явіўся у адной асобе Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч.

Значна цяжэй абагульніць вядомыя факты развіцця беларускай культуры.

Станаўленне новай беларускай літаратуры і тэатру праходзіла палуплывам, перш за ўсе, польскага рамантызму.

Але, калі ў папярэдняю эпоху магла ісці гаворка пра ціск і прымус, то цяпер, у першай трэці XIX ст., гаворка ідзе аб свабодным, вольным уплыве і дзейнасць і творчасць Адама Міцкевіча, Юліуша Славацкага, Томаша Зана, Юліуша Крашэўскага зыграла ролю, якая далека выходзіць за рамкі толькі мастацкай культуры.

У гэтай сувязі можна разважаць аб рамантызму ў польскай (як і ў беларускай) культуры, які грае ролю каталізатара нацыянальнай самасвядомасці.

Трэба падкрэсліць, што беларускі рамантызм не задаволіўся, простым прыняццем праграмы польскага рамантызму. У беларускага народа – самабытныя, арыгінальныя адносіны да свету. У пачатку XIX ст. складваецца (амаль канчаткова) своеасаблівая ментальнасць беларускага этнасу. Таму, негледзячы на тое, што большасць пісьменнікаў – Ян Чачот, Вінцэнт Каратынскі, Уладзіслаў Сыракомля (Л. Кандратовіч), Ян Баршчэўскі і нават родапачынальнік новай беларускай літаратуры Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч пісалі не толькі на беларускай, але і (часам, пераважна) на польскай мове – іх творчасць толькі часткова, на наш погляд, можна аднесці на „рэгіянальную” польскай літаратуры. Па характару і напрамку мастацкай творчасці, па арганізацыі сістэмы мастацкіх вобразаў яны, аб`ектыўна, павінны быць аднесеныя да беларускай літаратуры.

Да таго ж, ужо духоўны вопыт, ментальнасць уласна беларуская ўжо заяўляе аб сабе ў поўны голас. Таму, з`яўляецца цесна звязанае з фальклорам, але по свайму мастацкаму узроўню не выходзячая за рад прафесійнай мастацкай літаратуры ананімная мастацкая творчасць (праўда, намаганнямі сучасных белаурскіх літаратуразнаўцаў „ананімнасць” у апошні час была страчана, і з`явіліся прозвішчы аўтараў некаторых з твораў).

Так ці інакш, але знакамітыя беларускія паэмы першай паловы XIX ст. „Энеіда навыварат” і „Тарас на Парнасе” нясут з сабою канцэнтрат беларускасці, беларускага сваеасаблівага погляда на жыццё і мастацтва.

І далей – у другой палове XIX ст., дзе пад крыламі рэалізма сутнасна адчуваецца уплыў вялікай рускай літаратуры XIX ст. (у галіне літаратуры) і украінскага тэатра (напрыканцы стагоддзя і ў пачатку XX ст. – у галіне

тэатру), беларуская культура з цягам часу перапрацоўвае уплывы суседніх славянскіх культур, вырабляе уласную духоўную парадыгму.

Так з`яўляецца самабытная творчасць Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, А. Гурыновіча, а ў перспектывы творчасць І. Буйніцкага і падрыхтоўваецца ўзлет беларускай нацыянальнай культуры ў пачатку XX стагоддзя.

Узлет, азначаны іменамі Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, І. Буйніцкага, якія сведчаць аб еўрапейскім узроўні лепшых твораў беларускай нацыянальнай мастацкай культуры.